

Ferge Zsuzsa: Kétsebességű Magyarország¹

A fogalmak kihívásai

(*Kirekesztés*) Ha jól tudom, ez az első, az EU csatlakozási folyamat során szervezett nemzetközi szeminárium Magyarországon kirekesztés és összetartozás ügyben. A téma maga olyannyira nem volt sajátunk, hogy a szavaink egy része is hiányzott. Az exklúzió esetében nem volt túl nagy nehézség. Sok hasonló értelmű szó közt válogathattunk: kizárás, kiszorítás, peremre sodródás, és persze exklúzió. A *kirekesztés* egységes használatában épp pragmatikus okokból (mert a csatlakozás napirendjén szerepel a kérdés) mostanság kötetett hallgatólagos megegyezés. Nem rossz kifejezés, de latin eredetű megfelelőjénél, az exklúzióval, annyival szegényebb, hogy csak az aktív szándéokra utal – valakik valakiket ki akarnak rekeszteni. Az exklúzió magában foglalja a „passzív” egyéni vagy társadalmi történést is, akár azért, mert szubjektíve (mondjuk, remeteként) „ki akarnak rekesztődni”(Barry 1998), vagy sokkal inkább azért, mert a társadalmi folyamatok – nem véletlenül – úgy működnek, hogy valakik kirekesztődnek a nélkül, hogy a kirekesztő szándék könnyen azonosítható lenne.

(*Összetartozás*) Az *inklúzióval* bajban vagyunk. Magyar megfelelőben egyelőre nem egyeztünk meg. Vannak javasolt fogalmak: beilleszkedő, beilleszkedést segítő, befogadó társadalom. Egyik sem adja vissza az eredeti (európai uniós) szándékot, amely a kirekesztéstől mentes társadalomnak megfelelő pozitív fogalmat keresi. (Az inklúzió tükörfordítása a kirekesztés mintájára a berekesztő lenne, ami csak viccnek jó.) A „beilleszkedő társadalomnak” nincs sok értelme, ha csak nem arra utalunk, hogy a magyar társadalom beilleszkedik Európába vagy a globalizációba. A beilleszkedést segítő társadalom azt sugallja, hogy a társadalomnak megvannak a maga szokásai és normái, és paternalista módon segít, hogy mások ehhez simuljanak. Érzékelteti, hogy beillesztő és beilleszkedő közt van valamilyen hierarchikus viszony, illetve, hogy az asszimiláció az elvárt beilleszkedési modell. A most használt társadalmi beilleszkedés kifejezés egyének életében zajló folyamatokra, nem a társadalom minőségére utal, és a beilleszkedés említett felhangjait hordozza. A „befogadó társadalom” jó kifejezés lenne, ha a befogadás gesztusa nem lenne többé-kevésbé lefoglalva az idegenek, manapság a menekültek számára. Ezért javasoljuk az „összetartozó” társadalom kifejezést, amely felhangoktól mentes, bár kicsit szokatlan. Visszafordítva, az összetartozó társadalom lehet inkluzív társadalom is, meg integrált társadalom is.

---

¹ Előadás a Magyarország társadalmi helyzete, kulcsfontosságú kihívások a társadalmi kirekesztődés elleni harcban c. témához az Európai Unió Bizottsága és az Egészségügyi, Szociális és Családügyi Minisztérium égisze alatt szervezett Magyar Nemzeti Szemináriumon a társadalmi beilleszkedésről. 2002 július 18.

Lehetne értelmezni ezeket a nyelvi sajátosságokat a magyar történelmi tapasztalatok, vagy akár a magyar „néplélek” tükrében, de erre itt sem tér, sem idő. Csak utalok Szalai Júlia régi (eredetileg 1983-ban írott) tanulmányára, amelyben azt boncolgatta, hogy mi mindent lehet a szociálpolitika nyelvével el-vagy leleplezni (Szalai 1998). A sok lehetséges megfontolásból itt csak azt emelném ki, hogy a társadalmi mezőben mi mindenre *nem* alakultak ki eddig olyan fogalmaink, amelyek magától értődően fejeznék ki az egyenrangúság, egyenlő méltóság, jogok és jogosultságok együttesét. A probléma valószínűleg nem nyelvünk szegénysége. A találó, könnyen elterjedő kifejezésekhez olyan *társadalom* is szükséges, amely anyanyelvi szinten használja, azaz *belülről* teszi magáévá a szavakat, és amely elismeri tagjai egyenlő társadalmi tagságát.

(*Szegénység és kirekesztés a tudományban és politikában*) Az előzőekben azt írtam, hogy a kirekesztés – nálunk is, külföldön is – elfogadott kifejezéssé vált. Irodalma is lassan terjedelmessé válik. És mégis kicsit zavarban vagyunk, ha pontos tartalmát akarjuk megadni. E zavar egyik oka az, hogy nehéz szétválasztani szegénység és kirekesztés fogalmait.

Igaz, az Európa Parlament 1998. évi (1355) ajánlása világossá teszi, hogy többről van szó, mint alacsony jövedelmekről vagy hiányos fogyasztásról.

‘A szegénység fogalma az anyagi források szűkösségéhez vagy elégtelenségéhez kapcsolódik. A társadalmi életből való kizárás messze túlmegegy azonban a fogyasztói társadalomban való részvételen. Magába foglalja a társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális életben való részvétel nem megfelelő szintjét, egyenlőtlenségeit vagy teljes hiányát. Az exklúzió a társadalmi elszigetelődéstől a társadalomból való teljes kitalozottságig terjedhet.’

Igen, de a szegénység kutatói régóta tudják és mondják, hogy a szegénység sem csak anyagiakat jelent. Peter Townsend immár klasszikus, és sok formában újra meg újra megjelenő meghatározása sem csak anyagiak hiányára utal, hanem arra is, hogy a források hiánya *kirekeszthet* társadalmilag fontosnak tartott tevékenységekben való részvételből is. (Townsend 1979). S.M.Miller negyven évvel ezelőtt szenvedélyesen írt arról, hogy a szegénységgel és egyenlőtlenségekkel csak úgy lehet megküzdeni, ha nemcsak a jövedelmek és javak, hanem az önbecsülés, a társadalmi mobilitási esélyek és a döntéshozatal számos színterén való részvétel minimumai is javulnak (Miller 1967). Más szavakkal, akit a szegénység felháborított, az mind tudta, hogy a szegények baja nem csak az, hogy a pénz kevés. A pénz hiánya sokféle szenvedést, megaláztatást, társadalmi elutasítást, kiszorítást hoz magával. Vagyis a szegénységnek van olyan értelmezése, amely azonos értelmű a kirekesztéssel, bármit jelentsen is ez utóbbi.

A kérdés tehát az, hogy az exklúzió több és más-e, mint a tágran értelmezett szegénység. Erre sokféle válasz van, amelyek a különbséget főként abban látják, hogy a kirekesztés, *szemben* a szegénységgel, multidimenzionális és dinamikus fogalom. Láttuk azonban, hogy a szegénység is értelmezhető multidimenzionálisan, és természetesen dinamikusan is (Spéder 2002). Röviden tehát azt mondanám, hogy nagyjából ugyanarról a társadalmi jelenségvilágról van szó, nélkülözésről, megfosztottságokról, a horizont kényszerű beszűküléséről, kényszerűen korlátozott vágyakról és választásokról.

A kirekesztés egyelőre nem általánosan ismert és elfogadott kifejezés. Ezért amikor a politika vagy a tudomány közérthető, vagy épp mozgósító akar lenni, akkor óhatatlanul bekapcsolja a szegénységet is a kirekesztésről szóló retorikába. Különösen akkor fontos

ez, ha egy demokratikus politika fontosnak tartja, hogy az érintettek megfogalmazzák szükségleteiket, és hogy partnerek lehessenek a helyzetükön javítani szándékozó lépések kialakításában. Ahhoz, hogy a kirekesztés is politikailag működő kifejezéssé váljon, világossá kell tenni, hogy milyen gazdag politikai programot takar, és hogy a kirekesztés elleni küzdelemnek milyen hozadékai vannak a szegénység csökkentésében is, és azon túlmenően is.

Végül is azt hiszem, a kirekesztés kifejezés elterjedésének inkább politikai, mint tudományos okai vannak. Új kifejezés, ezért jobban felhívja magára a figyelmet. Könnyebben beleérthető a mind aktuálisabb etnikai-kisebbségi-migrációs problematika. Jobban és szervezettebben egészíthető ki a társadalmi integráció, összetartozás ugyancsak növekvő aktualitású kérdésével, hiszen az exklúzió és inklúzió egymás hívószavai. Ez a fontos árnyalat vész el a magyar fordításban.

Mindemellett potenciálisan mégis gazdagabb lehetnek az exklúzióval-inklúzióval kapcsolatos társadalmi programok, mint amelyek csak a szegénységet állítják középpontba. A gazdagabb társadalmakban, ha erre van politikai akarat, lassan megszűnhetnek a szegénységgel kapcsolatos hagyományos problémák, de felerősödhetnek más, épp a kirekesztéssel és összetartozással kapcsolatos társadalmi bajok a fajgyűlölettől a területi szegregáción és gettósodáson át a szolidaritás-hiányig. A kirekesztés káraival szembenező társadalmi gondolkodás fokozatosan felkészülhet az új kihívásokra is.

(A mérés kihívásai) A kirekesztés fogalmával kapcsolatos zavar további oka, hogy az exklúzió elleni társadalmi fellépés miatt mérni kell a kirekesztés nagyságát is, és mértékekkel követni kell mind a kirekesztés alakulását, mind a kirekesztés elleni lépések hatását.

Tudjuk, hogy a szegénység mérése is hihetetlenül nehéz. Nehéz olyan mutatót kidolgozni, amelyik statisztikailag hiteles, amely valamilyen összhangban van szegények és nem-szegények társadalmi tapasztalataival, s amely időben, térben, nemzetközileg összehasonlítható. Az EU-ban mostanában születik megállapodás nemzetközi összehasonlításokban használandó mutatóról. A többségi vélemény az, hogy ilyen mutató az átlagos (főre, vagy felnőtt egységre számított) jövedelem 60 százaléka alatt élők aránya – de ez is sok szempontból vitatható. Így például szegényebb és gazdagabb országok összehasonlítását egyik meg gondolás szerint az biztosítja, ha mindenütt egységes, mondjuk az átlag 50 vagy 60 százaléka a küszöbérték. Más érvek viszont a mellett szólhatnak, hogy a gazdagabb országban talán alacsonyabban érdemes meghúzni a határt, hiszen egész mást jelent az átlag fele alatt lenni, ha az átlag sem biztosít tisztes megélhetést, mint ha a mély szegénységet sikerült megszüntetni a magasabb átlag és a jobb elosztás segítségével.

A mérés további nehézsége a kirekesztés multi-dimenzionalitásából adódik. A kirekesztés ügye egyáltalán azért kerülhetett napirendre, mert sokan fontosnak tartották, hogy ne csak a jövedelem hiányát, hanem ennek okait és következményeit is együtt lássuk. Az azonban nem magától értődő, hogy a jövedelemhiány mellett mi minden lehet még kirekesztő.

Az Európai Unió 2000 óta tekinti kulcsfontosságú kérdésnek a szegénység és kirekesztés elleni küzdelmet. 2001-ben fogadta el az Európai Bizottság azt a dokumentumot, amely

az elkövetkező években a társadalmi összetartozás erősítését szolgáló nemzeti tervek (National Action Plan on Social Inclusion, NAPincl) tartalmát alapvetően meg fogja határozni (Atkinson et al., 2001). E nagyszabású dokumentum rögzíti azokat a területeket, amelyet már most minden országnak figyelembe kell vennie a cselekvési programokban. Ezek a jövedelem, az oktatás-képzés, a foglalkoztatás, az egészség és a lakás. Mindegyikre vonatkozóan egy vagy több átfogó és részletesebb közös indikátort határoznak meg.² Jelzik azt is, hogy újabb információk alapján további területek kerülhetnek be e körbe, mint a környezet, a kommunikáció, a különböző szolgáltatásokhoz hozzájutás, és a társadalmi részvétel, ideértve az internethez hozzáférést is. A mutatók körében való megegyezés még nem dönti el, hogy a multidimenzionalitást hogyan kell értelmezni és jellemezni. A komplexitás bemutatására irányuló kísérletekre még visszatérek.

Magyarországi szegénység a nemzetközi mezőnyben

Magyarország rendszerváltás előtti örökségével itt nem tudok foglalkozni. Két metszetet említek csak meg. Az egyik, hogy a két háború közötti tömeges és súlyos társadalmi problémákra valamilyen megoldás kialakult a központosított és uniformizáló gazdaság-és társadalompolitikával, a javak és jövedelmek radikális újraelosztásával. A szegénységek és egyenlőtlenségek kétségen kívül csökkentek, az egyszisztenciális biztonságot nöttek. Ennyiben a változások követték a nyugat-európai civilizációs változások útját. A másik elem az, hogy e sikerek demokratikus megalapozottsága gyenge volt, az önjáró mechanizmusok, mint a piac hiánya pedig mindent mesterségesen fenntartandóvá, és ezért törékennyé tettek. A nyolcvanas évektől erősödtek azok a folyamatok, amelyek a piaci elemek fokozatos térhódításával az addigi pozitív folyamatokat lassan visszafordították. A jóléti mutatók és folyamatok romlása a hetvenes évek végétől megindult. Ugyanakkor mindez akkor nem vált, mert nem válhatott társadalmi közbeszéd és önvizsgálat tárgyává. Ezzel együtt a rendszerváltás pillanatában még viszonylag széles volt a foglalkoztatás, és viszonylag erősek voltak az újraelosztás és társadalmi biztonság intézményei. Ezek változásai gyorsultak fel 1990 után.

Minden országnak önmaga szegénysége a legégetőbb, azt érzi a legfájóbbnak. Mégis érdemes önmagunkat a nemzetközi mezőnyben elhelyezni, hogy felmérhető legyen az eddig megtett, és a még megteendő út.

A közép-kelet európai mezőben Magyarország a sikerebb országok közé tartozik. Egy új, csak e régióra korlátozódó nemzetközi összehasonlító kutatás, amelynek középpontjában a cigányok és nem-cigányok szegénysége állott, azt mutatja, hogy Magyarország szegénysége sokkal kisebb arányú, mint a rosszabbul induló, és sokkal lassabban átálló országokban, például Bulgáriában és Romániában. A „nagyon szegénynek” tekintett csoport aránya Bulgáriában és Romániában 16 százalék, Magyarországon 6 százalék. A következő, „szegénynek” tekintett csoport aránya nálunk 20 százalék, a másik két országban 50 százalék körül van. Az általában kedvezőbb helyzet még a sok szempontból leginkább veszélyeztetett cigány közösségnél is

---

² A mutatók statisztikai gyakorlatba átültetése az EU-SILC (Community Statistics on income and living conditions) programon belül történik. Ebbe már Magyarország is bekapcsolódott. (Köszönöm Havasi Évának az erre vonatkozó információkat és dokumentumokat.)

érzékeltető. Noha a magyar lakosságon belül többségük szegény, a magyar cigányok megoszlása a szegénység fokozatai szerint a bulgár és román nem-cigány népességhez hasonlítható (Ladányi-Szelényi 2002).

1. Tábla Roma etnikum szerepe a szegénység* alakulásában, 2000

(Az általános országos minta és a felülreprezentált roma minta összehasonlítása)

Minta	Nagyon szegény	Szegény	Nem szegény	n (100 %)
Bulgária				
Nem roma	15.9	50.3	33.8	1,006
Roma	66.7	30.2	3.1	547
Magyarország				
Nem roma	5.8	21.4	72.8	934
Roma	19.7	37.0	43.4	457
Románia				
Nem roma	15.8	45.4	38.8	1,051
Roma	54.7	30.2	15.1	384

Forrás: János Ladányi – Iván Szelényi (2002) *The Making of an Underclass - Historical and Comparative Perspectives*. Draft Manuscript. Chapter 4: The Social Condition of Roma in Cross-national Comparison during post-Communism.

*A szegénység fokát a kutatók nem a jövedelmek, hanem fogyasztási indikátorok alapján határozták meg. A válaszadóktól megkérdezték, hogy szenvedtek-e éhségtől, hogy megfelelő-e a húsfogyasztásuk, és megfelelő-e a ruházódásuk, azaz van-e második pár erős cipőjük és meleg télikabátjuk. 'Nagyon szegénynek' azt tekintették, aki említett éhséget; 'szegénynek' azt, aki a másik három tételből legalább egy hiányt szenvedett; és nem-szegénynek azt, aki egyik szempontból sem szenvedett hiányt.

Az európai integráció szemszögéből nem ez a kulcskérdés, hanem hogy hozzájuk képest hogy is állunk szegénység, kirekesztés és az ezek elleni fellépés dolgában. A „közös európai térben” gondolkodva az EU átlagos színvonalát tekinthetjük mércének. Ez a helyzet a kilencvenes évek közepén – az egyetlen összehasonlító számítás szerint – kifejezetten rossz volt. Az EU átlagfogyasztásának fele alatt az EU-országokban átlagosan a népesség 17 százaléka élt. A helyzet Dániában volt a legjobb 9 százalékos, és Portugáliában a legrosszabb 33 százalékos szegénységgel. A csatlakozni kívánó országok többsége azonban igen messze volt e közös tértől. Szlovénia az egyetlen, amely 30 százalékos szegénységi arányával az EU sávon belül van. Tudatos és sikeres szegénységellenes, illetve a társadalmi integrációt fenntartani szándékozó társadalmpolitikai törekvés csak Szlovéniában és Csehországban volt, de még ez utóbbiban is 50 százalék feletti a szegénységi arány. A többi csatlakozásra váró

országban 70 százalék fölöttiek az EU átlagfogyasztásának felével számolt szegénységi ráták. A magyarországi arány 73 százalék. Ez az arány nem azt jelenti, hogy Magyarországon valóban a lakosság 73 százaléka lenne szegény, csak azt, hogy a magyar fogyasztás sokkal szegényesebb, mint az EU-ban általános szint. És arra mindenképpen utal, hogy nem alakult ki integratív társadalompolitikai elképzelés.

2. Tábla A Közép-és Kelet-európai országok szegénységi arányai az Európai Unió átlagos fogyasztási szintjéhez viszonyítva (A szegénység arányok növekvő sorrendjében)

Ország	Egy főre jutó nemzeti össztermék (GDP) EURO-ban, (1996 ill. 1997)	Az EU átlagfogyasztás fele alatt élők aránya (% , 1996 ill. 1997)
Szlovénia	13700	30
Cseh Köztársaság	12204	55
Magyarország	10137	73
Lengyelország	7800	74
Észtország	7325	79
Románia	5497	80
Litvánia	6190	81
Szlovákia	9296	82
Bulgária	4603	90
Lettország	5500	92
A 10 KKE ország együtt	8300	*
Európai Unió (EU 15)	20260	17
A szegénységi arányok szélső értékei az EU-n belül:		
Portugália	15090	33
Dánia	24094	9

Forrás:

Piachaud, D.: Poor relations. *The Guardian*,. 1 Dec 2000. Az adatokat részletesebben közli Piachaud, David. (2000) Poverty and Enlargement of the European Union. Kiadatlan kézirat. Az itt szereplő GDP adat saját számítás Piachaud részletes tanulmányának OECD és EU statisztikái alapján.

Mindkét adatsor (Magyarország a régióhoz, vagy Magyarország az EU-hoz viszonyítva) „hitelessége” vitatható. Az első esetben kétséges, hogy a szegénység mértékei (l. az 1. Tábla jegyzetét) nem túl elnagyoltak-e? A második esetben valószínűleg a paritások okoznak problémát. Az árrendszerek oly mértékben térnek el még mindig nyugaton és keleten, olyan közvetlen és áttételes hatásokkal, hogy még az úgynevezett vásárlóerő paritásra átszámítás is csak részlegesen oldja meg a fogyasztás összehasonlításának nehézségeit. Valószínűnek látszik, hogy egy sor mutatónál – élelmiszerfogyasztásban, lakások felszereltségében, néhány hosszabb idő óta terjedő fogyasztási cikkel való ellátottságban, mint a mosógép, a hűtőszekrény vagy a TV. sokkal közelebb vagyunk az Európai Unióhoz, mint a fenti arányok sugallják. Más területeken – mindennapi

infrastruktúra, iskolázás, foglalkoztatási esélyek, fizikai életesélyek, azaz hogy mennyit élünk – viszont sokkal rosszabb a helyzet.

3. Tábla³ Néhány tartós fogyasztási cikkel való ellátottság öt poszt-szocialista országban, 1995

	Cseh Közt.	Lengyelo	Magyaro.	(Korábbi) Kelet-Németo.	Szlovákia
Hűtőszekrény	98	94	97	99	98
Színes TV	88	79	76	98	85
Automata mosógép	68	54	43	93	59
Telefon	43	33	37	60	53
Autó	54	44	44	64	44

Forrás: Ferge et al 1995.

Minden kétely ellenére mindkét adatsor figyelmeztet valamire. Az első arra, hogy nincs alapunk az önsajnálatra. Az ország óriási erőfeszítésekre képes, és nem használta túl rosszul örökölt és szerzett lehetőségeit. A második összehasonlítás viszont arra figyelmeztet, hogy a társadalom életének javításáért, és a csatlakozás zökkenőmentes folyamatáért még sokat kell tenni. Noha (részben a szociálpolitika szubszidiárius jellege miatt) eddig ilyen kérdések nem kerültek a csatlakozási folyamat napirendjére, mind a „befogadók”, mind a mi érdekünk, hogy e téren is közeledés történjen.

A két adatsorból együtt az is kitűnik, hogy sokkal jobban állunk, mint a szegény és lassan mozgó kelet-európai országok, de rosszabbul, mint néhány szomszédos „sorstárs” ország. Szlovénia és Csehország Magyarországnál jóval kisebb szegénységi arányát a gazdaságaik fejlettsége közti különbség csak részben magyarázza. A kialakult helyzetekben a politikának is jelentős szerepe volt. Tudatos és sikeres szegénységellenes törekvés 1990 után csak Szlovéniában és Csehországban volt. Csehországban például a kora kilencvenes években bevezettek egy garantált társadalmi minimumot (OECD 1998). Ezzel, és a munkanélküliség tudatosan lassított kirobbanásával féken tartották az elszegényedés legsúlyosabb, és talán legkevésbé visszafordítható folyamatait.

Alkalmazkodás a változásokhoz

„A politika számít” – ez a mottója egy sor munkának, amelyek az egyes országok szociálpolitikai, jóléti teljesítményét vetik egybe, alkalmasint hasonló gazdasági feltételek mellett (legutóbb pl. Myles and Quadagno 2002). A fenti példa is ezt igazolja. Magyarország gazdaságilag és politikailag a legfelkészültebben került a rendszerváltásba. A piacosítás és demokratizálás folyamatai már jóval a rendszerváltás előtt megindultak, legfőljebb akkor még nem volt biztos, hogy ezekből teljes rendszerváltás lesz. Sok mindenre fel lehetett volna tehát készülni. Magyarországon azonban a gazdasági és

³ Az adatok 1995 elejére vonatkoznak. Azóta a telefónia robbanásszerűen, a többi cikkel való ellátottság lassabban, de nőtt.

politikai „elit” (inkább vezető csoportokat mondanék) túlzottan saját érdekeinek foglya volt, kevésbé figyelt a társadalom egészének állapotára. Ez olyan „két sebességű”⁴, vagy épp több sebességű társadalmat eredményezett, amelyben nem a 20., hanem a 21. századi (globalizált) kapitalizmus számos sajátossága rohamosan terjedt, miközben sokaknak nem volt idejük-lehetőségük alkalmazkodási stratégiákat felépíteni, illetve legfőleg a 20. századi mintáknak megfelelő védelmek épültek ki, de azok is csak töredékesen.

Valóban, az államszocializmus relatív jóléte és létbiztonsága három pilléren nyugodott: a művileg kialakított, de gyakorlatilag megvalósított teljes foglalkoztatáson; az alapvető fogyasztási cikkeket támogató árrendszeren; és az állami jóléti újraelosztás kiterjedt intézményein. Az első két pillér olyan gyorsan omlott össze, vagy gyengült meg, hogy az emberi alkalmazkodás ezekhez lehetetlen volt. Az első két gazdasági pillérbe beépített szociális védelmek⁵ megszűnése a harmadik pillérre, az újraelosztásra terhelte minden következményt, az azonban maga is elbizonytalanodott.

- A piacgazdaság olyan vonásai, mint a nemzetközi versenyképesség, vagy a magántulajdon minden területen érvényesnek tekintett felsőbbrendűsége olyan gyorsan általánosultak, hogy erre a munkaerő, illetve a termelő apparátus nem tudott felkészülni. Ideológiai okokból is, a hazai érdekek miatt is, nemzetközi (például IMF, Világbank) elvárások nyomán is a nem elég termelékeny munkaerőtől (vagy épp vállalatoktól) minél gyorsabban kellett megszabadulni. Ehhez járult politikai (nem globalizációs) okokból a termelőszövetkezetek mesterséges szétverése. Mindennek a következménye több, mint 5 millió (teljes idejű, viszonylag stabil) munkahelyből közel másfél millió elvesztése. A korábbi teljes foglalkoztatás egyik kulcsa az volt, hogy sok területen megmaradt (modern beruházások és modern képzés hiányában) az alacsony termelékenység, s ez foglalkoztatási lehetőséghez juttatott egy *szokatlanul széles* betanított-segédmunkás-mezőgazdasági munkás réteget. E csoport tagjai a mai körülmények között az ún. „alkalmazhatatlanok” közé kerülnek. Ezért többnyire még regisztrált munkanélküliként sem jelennek meg. A romákat ez a folyamat különösen súlyosan érintette. A romákkal szembeni előítéletek miatt ők voltak mindig az elsők az elbocsátottak között. S minthogy egy modernizálódó gazdasági struktúrában többnyire csak „félútig” jutottak el, e talajvesztések nyomán könnyen visszacsúsztak akár a korábbinál még rosszabb helyzetbe.⁶ Végeredményben az alacsony hivatalos aktivitási arány és a fekete-szürke gazdaság bizonytalan és jogfosztó működése a növekvő szegénység alapvető okává váltak.

- Az ártámogatások gyorsabban szűntek meg, mint ahogy a fogyasztók a következményekre felkészülhettek volna. Ez a többségnél legalább átmenetileg súlyos fogyasztási hiányokhoz vezetett, melyek egy része tartós maradt, illetve tartós hatásokkal jár. Így például a helyközi tömegközlekedés jelentős drágulása a mai napig nagyon

---

⁴ Eredetileg valószínűleg Lionel Stoleru használta ezt a kifejezést a francia társadalomra a nyolcvanas évek elején, értve, hogy a társadalom két sebességgel, „à deux vitesses” halad, s szétbomlik az áramlattal haladókra és a leszakadókra. Itt szélesebb értelemben használom az azóta Franciaországban sok jelenségre alkalmazott kifejezést.

⁵ A gazdaságba szerveződő szociálpolitika helyeslése ma nálunk istenkáromlás számba megy. Polányi Károly nem így gondolta, s ma egyre nő a „polányisták” tábora.

⁶ A munkanélküliség, foglalkoztatás, és még néhány alapprobléma részletes tárgyalását l. Szalai Júlia (2002) tanulmányában.

megnehezíti a kisebb településeken a munkavállalást: az ingázás szinte lehetetlenné vált, ha csak a munkáltató nem fizeti a közlekedési díjakat, ami viszont a munkaerő túlkínálat miatt egyre ritkább. A lakásköltségek gyors növekedése⁷ százezernyi családot adósságba sodort (Győri 2002). A legsürgetőbb szükségletek után ezekre a tételekre nem maradt pénz, annál kevésbé, mert a számlák nem közvetlenül a fogyasztás pillanatában fizetendők. A halasztás leg súlyosabb következményeiről – magas kamatok halmozódása, a lakás elárverezése, kilakoltatás – pedig nem volt a családoknak tapasztalatuk, de a pénzük is hiányzott. Az árrendszer és a jövedelmi rendszer közti mesterséges összhang szétesésűsása szintén a szegénység fontos oka lett. A tapasztalatok szerint ezt az összhangot a piac spontánul nem tudja megteremteni (például a lakáspiacon), tehát a probléma jelentős beavatkozás nélkül tartósan fennmarad.

- Az integráló létbiztonság egyes elemei szintén megrendültek, bár e hatások egy része késleltetett. A kilencven előtt felépített közel-univerzális rendszerek (egészségügy, közoktatás, nyugdíj, stb.) még sok tekintetben működnek. Kutatások visszatérő tapasztalata például, hogy a háziorvosi, gyermekorvosi és védőnői hálózat a legszegényebbek, a cigánysoron élők számára is rendelkezésre áll, csak a hajléktalanok gyakori kivételek. A probléma (ma még?) nem az elérhetőség, hanem az egészségügyi előírások megtartását, a gyógyszerek vásárlását nehezítő pénzhiány. Az új fejlemények azonban az univerzalitást folyamatosan megkérdőjelezzik. A szegényeket-jobb helyzetűeket szétválasztó külön (iskolai, egészségügyi) csatornák egyre határozottabb formát öltenek. A korábbi tapasztalatok (vagy vélekedések) alapján az érintettek máig nem hiszik, hogy lakást el lehet veszíteni, hogy a törvény nem biztosítja a nehezen megszerzett lakáshoz való jogukat, ezért a családok egy része sokáig nem tekintette tragikusnak az adósságok növekedését. Egy újabb adat szerint a lakosság nem néz szembe a befizetett járulék és a nyugdíj közötti összefüggéssel (amely korábban rejtett maradt, mert csak a munkáltató fizetett járulékot). Sokan nem tudják, hogy ha nem fizetnek (vagy fizetnek utánuk) meglehetősen hosszú időn át járulékot, nem lesznek nyugdíjra jogosultak (ILO-POV).

A foglalkoztatás romlása és a helyváltoztatás nehézkessége felerősítették a területi egyenlőtlenségeket, és főleg a kis, elzárt településeken vagy rossz helyzetű kistérségekben élőket hozták reménytelen helyzetbe. A romák kizárása a munkaerőpiacról úgy rontotta a helyzetüket, és úgy erősítette velük szemben az előítéleteket, hogy egy roma gettósodási folyamat vette kezdetét, nem ritkán burkolt politikai támogatással. A cigánytelepre visszatérés lehet anyagi kényszer. A rehabilitált városrészekről a cigányok kiszorítása tudatos (ha nem is bevallott) politika. A területi szegregálódást hangsúlyozza a paletta másik végén a védett luxus lakótelepeknek, a gazdagok gettóinak a szaporodása.

Az állam valamennyire reagált e történésekre. A munkanélküliek egy részét folyamatosan befogadta a már évtizedek óta működő felosztó-kirovó nyugdíjrendszer (korengedménnyel, vagy rokkant nyugdíjasként). 1991-ben korszerű foglalkoztatási törvény született, amely a munkanélküliek számára viszonylag bőkezű ellátást biztosított.

---

⁷ Többé-kevésbé kényszerű magántulajdon szerzés esetén a kölcsönök kamatemelkedése, általában a közüzemi díjak aránytalan emelkedése, a már ritka (az összes lakás mintegy 5 százalékát kitevő) önkormányzati bérlakások lakbéremelése, a szociális lakásszektor megszűnése.

1993-ban a szociális törvény a segélyezés számos formáját vezette be vagy szabályozta újra. 1997-ben a gyermekek segélyezése vált jogszerűbbé.

Az említettek közül mindegyik megoldás vagy már 1989 előtt létezett, vagy (mint a munkanélküli ellátások vagy segélyek) a nyugati 20. századi „jóléti állam” mintáit követte. E megoldások azonban két okból nem lehettek elég hatékonyak. Az aktivitási arány és a termelés együttes zuhanása miatt *nem lehetett* elég forrás arra, hogy mindenkit megfelelő szinten kompenzáljanak. Ugyanakkor a kirekesztés, mint társadalmi folyamat komplex kezelése máig nem jelent meg a politikában. A szegénység kezelésének legfőbb országos megoldásai – a széleskörű, de kis összegű transzferjövendelmek, illetve a közmunka – sem a folyamatok megfordítását nem segítik, sem a mély szegénységet nem szüntetik meg, sem a polgáriságot nem erősítik (Ferge, Tausz, Darvas 2002).

A szociális védelem elemeinek más szektorokból (munkaerőpiac, árrendszer) kiemelése miatt a szociálpolitika feladatainak nőniük kellett, hiszen a korábbi szociálpolitikai rendszereket is fenn kellett volna tartani. A növekvő szociálpolitikai szerepvállalást azonban a gazdasági liberalizmus 1990 utáni dominanciája mellett⁸, amikor a minimális állam követelése vált uralkodó nézetté, a politika nem vállalta. Az új kötelezettségeket a régiök csökkentésével, rossz színvonalon, vagy átmenetileg (a későbbi magánosítás reményében) fogadta be. Minthogy ilyen módon a szegénységnek növekednie kellett, a politika – többé-kevésbé hallgatólagosan – elfogadta, hogy az átállásnak lesznek vesztesei, mégpedig a gyengébb érdekérvényesítők között. A 60-70 százaléknyi vesztes mellett a társadalmi béke és összetartozás megőrzésének egyik útja a végzetes, leszakadó szegénység megelőzése lett volna, azzal a feltételezéssel, hogy a relatíve jobb piaci felkészültséggel rendelkező rétegek a gazdaság növekedésével „automatikusan” visszanyerik pozícióikat. A magyar viszonyok mellett egy másik út épült ki, amely a harmadik kormányzat alatt öltött tiszta formát. Ez a „vesztések” megosztását jelentette. Az újraelosztást ez a kormányzat (mind retorikailag, mind tényszerűen, azaz adókedvezményekkel, kamattámogatásokkal) elsősorban az érdemesnek ítélt közép-és felső osztályok szolgálatába állította. A többiek támogatását inkább csökkentette azzal a közvéleményt befolyásolni kívánó indokkal, hogy ők főként saját hibájukból kerültek elviselhetetlen helyzetekbe.

Az áldozatok hibáztatása, az „önhibás” szemlélet kényelmes kibúvója miatt nem születtek meg olyan új megoldások, amelyek az új bajokra teljes, vagy újító választ adtak volna. A lakhatás jogát – annak ellenére, hogy ennek alkotmányos biztosítását az Ombudsman szorgalmazta – az Alkotmánybíróság nem mondta ki, ellentétben például a lengyelekkel. A segélyek száma szaporodott, a segélyezettek köre bővült, a nélkül, hogy a „megfelelő szintű” segélyezés, illetve egy garantált minimum elérésének igénye megjelent volna a rendszerben. Az alacsony segélyek (és szétcsúszott ár-bérrendszer) miatt a kisjövedelműek és jövedelem nélküliek számára csak az ún. atipikus foglalkoztatási, illetve pénzkereseti formák maradtak. Ezek kifejlesztése és a segélyekkel (vagy adózással) való kombinálása olykor napirenden lévő, de máig megoldatlan feladat.

---

⁸ A neo-liberalizmus, vagy monetarizmus alapelveinek érvényesítése mögött nem csak hazai, hanem erős külföldi (IMF, Világbank) nyomás is volt. A harmadik kormányzat több monetarista szabályt nacionalista, populista és konzervatív gazdaságpolitikai elemmel helyettesített. A jóléti kiadások csökkentését folytatta, más területeken azonban recentralizációt hajtott végre.

Mindemellett a rendszerváltás óta erős a törekvés arra, hogy a tradicionálisan nem-piaci szektorok relatív önállósága megszűnjék, a közös tulajdon magántulajdonná, a közösséghez tartozás jogán járó hozzáférés egyéni piaci jogú hozzáféréssé alakuljon. Mindez az állam szerepének korlátozását követeli meg. Rövidebb távon ez „csak” bizonyos ellátások színvonal csökkenését jelenti. Hosszabb távon előre vetíti a többszintű iskolai, egészségügyi, stb. ellátások lehetőségét, a mindinkább elkülönülő (olcsóbb és drágább) iskolai, gyógyító stb. rendszereket szegények és jobbmódúak számára.

A túlzottan liberalizálni óhajtó tendenciák nyugaton is léteznek. Ám az EU tagállamainak civil társadalmi, sőt, cseh és szlovén mozgalmak (főként a szakszervezetek) is, sokkal határozottabban állnak ki jóléti jogaik védelmére, mint a gyengébb, tapasztalatlanabb magyar civilség. Másrészt az EU demokratikusabban szocializált politikai osztálya jobban meghallja a polgárok követeléseit, s valamennyire reagál ezekre. Tulajdonképpen ezeknek a követeléseknek köszönhető, hogy az EU a korai gazdasági célok mellé mind több társadalmi célt fogadott be közös ügyként. Ezek azonban – minthogy papíron a szociálpolitika továbbra is szubszidiárius maradt – nem kerültek be a csatlakozási folyamatba, mint az *acquis*-ban is megjelenítendő célok. Sőt, az évről évre megjelenő országjelentések még 1999-ben is ösztönözték a csatlakozó országokat a radikális gazdaságpolitika, magánosítás stb. folytatására (Ferge 2002). Ezért egészen mostanáig fennállt az a veszély, hogy a csatlakozás a gazdasági és politikai területeken a közeledést biztosítja, de a szociális kérdésekben akár az Unióval ellentétes irányú elmozdulások is lehetségesek, amelyek az Unió helyeslésével is találkozhatnak.

A jelenlegi erőfeszítések (ez a szeminárium is) a társadalmi összetartozásért, illetve a társadalmi kirekesztés ellen remélhetőleg új elmozdulást jeleznek: azt, hogy a társadalom „jó minősége” az Európai Unió számára nem csak a már tagországokban, hanem a csatlakozó országokban is fontossá válik. Az elmozdulásnak sok oka lehet. A motívum lehet a gazdagabb befogadó országok olyan érdeke, hogy az integráció kevesebb szorongást keltsen a jobb helyzetű országokban, vagy kevesebb konfliktust a csatlakozás során; lehet az anyaországok politikai osztályának félelme az elszabaduló egyenlőtlenségek következményeitől; és lehetnek mélyen humánus motívumok, amelyek az emberi szenvedéseket önmagukért akarják csökkenteni. Persze, a végeredmény szempontjából mindegy, hogy a szegénységet és kirekesztést visszaszorító politikákat mi is motiválja, és a valóságban e motívumok keveredhetnek is. A mi szempontunkból csak az a lényeges, hogy az erősebb érdekek hatására kialakuló cselekvés *ne ártson* a szegényeknek és kirekesztetteknek, s erre a mostani érzékenyítési folyamat jó esélyt ad.⁹

Szegénység a mai Magyarországon

A szegénység a rendszerváltás előtt, nagyjából 1985-ig tabu volt, amelyről a legcélszerűbb hallgatni volt. A rendszerváltás utáni első években a tabu megszűnt, beszélni és kutatni lehetett. Mégis, a szegénységgel szemben valamilyen fásult közöny alakult ki. Talán túl sokan is voltak érintve – a lakosság 60-70 százaléka éveken át élt szegénységben. Talán a mindennapi túlélési nehézségek mellett nem volt energia a másik alkalmasint nagyobb bajának megértésére. Az újonnan gyorsan meggazdagodók és felfelé

---

⁹ Szegénységet segítő ellátások lehetnek jogfosztók, méltóság-sértőek, autonómia korlátozóak.

„elszakadók” érzékenysége azért kophatott el, mert saját gazdagodásukat olyan erénynek vélték, mely mindenki által követhető lett volna. Talán nem lehet elfásulás nélkül beleszokni abba, hogy az ember naponta ütközik koldusba, kukázóba, hajléktalanba. HATHATOTT A KORMÁNYZATI, ÖNHIBÁKAT HANGSÚLYOZÓ RETORIKA IS.

Mindennek ellenére az utóbbi években egyre több olyan kutatás és tanulmány készül a magyar szegénységről, amelyek nem csak a szegénység nagyságrendjét, hanem következményeit is be akarják mutatni. Céljuk olykor csak a helyzet felmérése, olykor azonban a közvélemény és a politika érzékenységének növelése, a cselekvésre ösztönzés is. Az alábbiakban röviden összefoglalom a szerintem legfontosabb eddigi ismereteket.

(A szegénység növekedése) Abban minden kutatás egyetért, hogy a rendszerváltást követően rohamosan nőtt a szegénység. A szegénység relatív mértékei – például az átlag fele alatt élők aránya – az általános zuhanás mellett jóval kevésbé emelkedtek, mint a szegénység tényleges (abszolút) színvonala, vagy a szubjektíve érzékelt szegénység. A relatív mutatók a rendszerváltás után mintegy másfélszeresre (10-ról 15 százalékra) nőttek, az abszolút küszöb esetén mintegy háromszoros a növekedés. A magukat szubjektíve szegénynek ítélik száma – amire nincs a rendszerváltás idejével összehasonlítható adat – az évtized közepén igen magasnak tűnik: a kérdezettek közel 20 százaléka érzi magát nagyon szegénynek, 60 százaléka olykor vagy bizonyos szempontból szegénynek. Ezeket az arányokat éveken át több egymástól független adatfelvétel megerősíti, és azt is valószínűsíti, hogy a szegények száma többé-kevésbé stabilizálódott. A szubjektív szegénység aránya természetesen differenciált, és szorosan összefügg az objektív szegénységgel. A szegény (ILO-POV) minta körében, amely a népesség legkisebb jövedelmű 30 százalékát reprezentálja, az arány megrendítően magas: 2001-ben csak 6 százalékuk *nem* tekintette magát szegénynek.

4. Tábla A szegénység arányának változása különböző mérések alapján, 1992-2001*

Szegénység fogalmak és küszöbök	1987 (KSH)	1992	1995 (KSH)	1996	1997	1999	2001
Relatív jövedelmi szegénység							
Az ekvivalens átlagos jövedelem fele alatt ⁱ	~ 6-7 ⁱⁱ	10,2	~15 ⁱⁱ	18,3	17,8	13,8	14,4
Abszolút jövedelmi szegénység							
Korrigált (azonosnak feltételezett) létminimum alatt élők ⁱⁱⁱ	n.a.	10,1	n.a.	26,6	31,0	n.d	n.d
Statisztikai létminimum alatt élők (KSH) ^{iv}	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	25-30	29	n.a.
Pénzzavar előfordulása a hónap végénⁱⁱⁱ							
Havonta előfordul	n.a.	26	n.a.	28	29	n.a.	n.a.
Soha nem fordul elő	n.a.	39	n.a.	31	37	n.a.	n.a.

Források: ⁱ TÁRKi

ⁱⁱ KSH 1987, 1997

ⁱⁱⁱ TÁRKi

^{iv} - KSH: Létminimum 1997, 1999.

5. Tábla A szubjektív szegénység egyes fokozatai szerinti megoszlás az 1995. év elejei SOCO vizsgálatban, az 1996 és az 1997. évi panelvizsgálatban (Háztartásfők válasza)

	SOCO (1995)	MHP (1996)	MHP (1997)	Az alsó jövedelmi harmad 2001-ben (ILO-POV)
Nem szegény	23	21	22	6
Olykor szegény	59	62	61	55
Teljesen szegény	18	17	17	40
Összesen	100	100	100	100
n	948	1744	1158	1045
Forrás: SOCO: Ferge et al, 1995; TÁRKI: Sik E -Tóth I. Gy, 1997, ILO-POV : 2001.				

(A szegénység dinamikája)

Régóta élő kérdés az, hogy mennyire tartós állapot a szegénység. Mikro szinten régóta ismertek a családi életciklussal összefüggő „hullámméletek”, az életút anyagilag emelkedő majd csökkenő jövedelemmel járó szakaszai. Makro szinten értelmezve két, egymásnak részben ellentmondó jelenséget gyakran leírtak. Az egyik az, hogy a szegénység a társadalom szintjén – gazdasági, környezeti, vagy/és politikai okokból egyaránt – nőhet, illetve csökkenhet. Ha romlik a gazdaság, csökkennek a források, akkor általában a szegénység és a szegények száma is nő, azaz egyének-csoportok, akik/amelyek nem voltak mindig szegények, elszegényednek. És megfordítva, több forrással a szegénység csökkenthető, azaz kevesebb szegény lesz, és jó esetben kevésbé lesznek szegények, kivált, ha a források ilyen elosztását politikai akarat befolyásolja. (A több forrás automatikusan nem, vagy csak korlátozottan „csurog le” a rossz helyzetűekhez.) A másik megfigyelés a szegénység hosszú távú, tartós, generációkon át öröklődő nyomasztó hatásairól szól. Mérhetetlenül sok tapasztalat szól arról, hogy a gyerekek életét mennyire meghatározza a rossz, szegény indulás. A szegénység generációkon keresztül hatásának története végeredményben arról szól, hogy a szegénység változékonysága társadalmi korlátokba ütközik.

Az újabban szaporodó panelvizsgálatok (azonos egyének vagy családok követése éveken át) lehetővé teszik a szegénység hullámváltozásainak részletesebb, egyénekre szabott vizsgálatát és magyarázatát. Ezek a kutatások Németországhoz hasonlóan (Spéder 2002) Magyarországon is azt mutatják, hogy a családi életcikluson és makro-mozgásokon (növekvő vagy csökkenő szegénység) túl is nagyon jelentős a szegénység dinamikája, sokan csak időlegesen válnak szegénynek¹⁰. Egyéni, munkaerő-piaci, családi vagy egyéb okból egyének vagy családok egy-két évre a szegények közé kerülnek, majd ismét kikerülnek onnan. Éppen ezért az úgynevezett tartósan szegények száma (akik mindig az átlag fele alatti jövedelemből élnek) sokkal kisebbnek tűnik, mint az egy-egy évben mért szegényeké. Magyarországon 1992 és 1997 között csak a megfigyelték 2,3

¹⁰ Hasonló „átmenetiséget” mutatnak a segélyezésre vonatkozó svéd paneladatok (Andrén and Gustafsson, 2002).

százaléka volt minden évben (azaz tartósan) a szegénynek tekintett jövedelmi csoportban.¹¹

6. Tábla A teljes népesség megoszlása a hat éves időszakot együtt kezelő szegénységdefiníció szerint 1992–1997 (%). (Szegénységhatár = az átlagjövedelem 50 százaléka)

Hányszor szegény	A valaha szegény személyek megoszlása
Egyszer sem	73,6
Egyszer	10,7
Kétszer	7,0
Háromszor	2,6
Négyszer	1,7
Ötször	2,1
Hatször	2,3
Összesen	100,0
N	4497

Forrás: TÁRKI MPH adatok, Spéder, 2002, 72.o.

Azt hiszem, hogy ebben az esetben a statisztikai adatok értelmezése óvatosságot igényel. A statisztikák eleve nem tartalmazzák a hajléktalanokat, a szaporodó „cím nélkülieket”, a tartósan intézményi lakókat. E mellett a statisztikai adatokból az is kitűnik, hogy a nagyon mély szegénységből időlegesen kilépők többsége nem jut messzire: a jövedelme kicsit emelkedik, de még mindig a létminimum körül, vagy az alatt marad (7. Tábla). Másként: ha nem az átlag 50, hanem 60 vagy 70 százaléknál húzzuk meg a szegénység határát, akkor elég jelentősen nőhet a tartós szegények aránya. A tartósan rossz helyzetű kis falvak, kistérségek, a szaporodó szegény-gettók, a jelentős arányú tartós munkanélküliség, továbbá a statisztikákból hiányzó elnyomorodó csoportok mintegy 5-8 százaléknyi tartós és mély szegénységi arányt valószínűsítenek. Az azonban bizonyos, hogy általában is, de a rendszerváltás utáni évtizedben különösen igen jelentősek voltak a szegénység körüli mozgások.

7. Tábla Az időszak kezdetén meghatározott jövedelmi osztályba tartozók megoszlása az időszak végi jövedelmi helyzetük szerint (kilépési perspektíva) 1992-1996, %

Jövedelmi	Jövedelmi osztályok 1994
-----------	--------------------------

¹¹ A KSH háztartási költségvetési felvételeinek panel adatai szerint két időszakban — 1993-1994-1995-re, illetve 1996-1997-1998-ra — a három éven át tartósan szegények részaránya 2,6, illetve 2,9 százalék volt. (Havasi Éva 2002).

osztályok 1990	<50%	50-75%	75-100%	100- 125%	125- 150%	>150%	Összesen
	az 1990.évi jövedelmi osztályokhoz tartozók százalékos megoszlása						
<50%	45,5	28,8	14,8	5,0	2,1	3,7	9,4
50-75%	16,7	43,5	25,4	9,6	1,9	2,9	24,8
75-100%	9,8	27,7	39,3	12,7	3,2	7,2	25,6
100-125%	4,2	17,8	24,5	23,5	15,2	14,9	17,9
125-150%	6,0	11,0	18,2	19,8	20,7	24,4	8,6
>150%	6,6	6,1	11,4	15,6	16,7	43,5	14,1
N	565	1101	1088	609	357	593	4314

Forrás: Spéder 198.o.

Mindazonáltal további vizsgálódásokat igényel az, hogy hogyan egyeztethetők össze a tartós szegénységre vonatkozó adatok a szegénység generációk közötti átadásának tényeivel. Itt különösen az a kérdés fontos, hogy mikor is dől el a gyerekek sorsa. Erre a problémára ebben a tanulmányban nem tudok kitérni, de a kérdés megkerülhetetlen.

A kirekesztettség vagy tág értelemben vett szegénység mutatói

A kirekesztettség bonyolult jelenségét sokan próbálják számokkal jellemezni. Robert Castel dolgozta ki az általam ismert első olyan modellt, amely több társadalmi változót időben is, társadalmilag-logikailag is összekapcsol. Az általa „kiilleszkedésnek” (désaffiliation) nevezett folyamatot írja le. Úgy véli, hogy a munkaerő-piaci részvétel gyengülése a társadalmi kapcsolatok ritkulásával jár együtt. E két folyamat-változó kapcsolódása mind sebezhetőbb helyzeteket hoz létre, amelyek végül a teljes kiilleszkedéshez vezethetnek (Castel 1993). Igaz, ő maga nem végzett empirikus vizsgálatokat e kapcsolat bemutatására. Az empirikus közelítések (amelyeket ismerek) arra az evidenciának számító tapasztalatra épülnek, hogy a képzettség, a munka, a jövedelem, a fogyasztás, és az életmód számos eleme összefüggnek. A kirekesztettségmutatók ennek az összefüggésnek a természetét és az erősségét kívánják megmutatni, azt, hogy valójában milyen hátrányok meghatározóak, és mennyire is halmozódnak. Piachaud és munkatársai például empirikus kutatásukban négy nagy életszférához kapcsolják a kirekesztést. E szférák a „termelés” a munkaerő-piaci részvétel egy indikátorával mérve; a fogyasztás a jövedelemmel mérve; a ‘politikai részvétel’ a szavazáson való részvétel indikátorával mérve; és a ‘társadalmi interakciók’ a szignifikáns kapcsolatokkal mérve (Burchardt in Gordon and Townsend 2000). A magyar Központi Statisztikai Hivatal egymással azonos értelemben használja a halmozottan szegények, illetve kirekesztettek fogalmát, s öt területen vizsgálta eddig a hátrányok együttes előfordulását. Ezek a területek a jövedelmi szegénység, a fogyasztási szegénység, a szubjektív szegénység, a lakásszegénység, és a lakáskomfort szegénység. Végül is egy-egy országon belül az ország adott feltételei, a tudományos és politikai ismeretek és elkötelezettségek, az elérhető adatok, és bizonyos mértékig a kutatói ízlés kérdése az, hogy a társadalmi lét mely területei milyen indikátorokkal, alkalmasint milyen súlyokkal szerepelnek egy komplex kirekesztés-„portfólióban”.

A kirekesztés multidimenzionalitásának vizsgálatánál a tartós szegénység méréséhez hasonló tapasztalat született. *A hátrányok kapcsolódása ritkának látszik.* Az angol háztartásstatisztikai panel (BHPS, British Household Panel Survey) adatai alapján a négy

dimenzióban a rossz helyzetűek aránya egyenként 10- 20 százalék, az együtt járások azonban ennél sokkal ritkábbak: a négy rossz helyzetet jelző indikátor csak az esetek 0,3 százalékában halmozódott. Hasonlóan alacsony arányúak a halmozódások a magyar KSH vizsgálatokban. A számításokba bevont, egyenként 20 százalékos gyakorisággal előforduló ötféle hátrány csak az esetek 1 százalékában jár együtt.

8. Tábla A halmozott hátrányok arányai az angol kirekesztés számításoknál (BHPS, össznépeség, 1991)

	Előfordulási arány a teljes mintában	A dimenziók kapcsolódásának aránya, %	%
		Nincs rossz helyzet	61,6
Fogyasztás (alacsony jövedelem)	17,7	1 dimenzióban	28,6
Termelés (nincs fizetett tevékenység)	10,3	2 dimenzióban	7,7
Politikai részvétel (utolsó választásnál)	13,2	3 dimenzióban	1,8
Társadalmi interakció (nincs érzelmi támaszt jelentő kapcsolat)	12,3	4 dimenzióban	0,3
Együtt		Együtt	100,0

Forrás: Burchardt in Gordon and Townsend, 392. és 394.o.

9. Tábla Halmozott hátrányok a kirekesztés számításoknál magyar (KSH, össznépeség, 2000)

A szegénység típusa	Előfordulási arány a teljes mintában	A dimenziók kapcsolódásának aránya, %	%
		Nincs rossz helyzet	28,3
Jövedelmi (alsó jövedelmi ötöd)	14,4	1 dimenzióban	34,1
Fogyasztási (élelmiszerkiadás magas aránya)	27,7	2 dimenzióban	23,8
Szubjektív (saját vélemény szerint szegény)	20,6	3 dimenzióban	9,4
Lakás (lakás állapota, komfortja rossz)	19,3	4 dimenzióban	2,7
Lakáskomfort (tartós fogy. cikkek)	17,3	5 dimenzióban	1,2
Együtt		Együtt	100,0

Forrás: KSH Háztartási költségvetési felvétele, 1999-2000. (Havasi Éva hívta fel a figyelmemet ezekre az adatokra, amelyeket köszönök.)

A sokszorosan rossz helyzetek alacsony aránya ezúttal is ellentmond sokféle mindennapi tapasztalatnak. A halmozott hátrányok mértéke természetesen függ a mintától is, a választott mutatóktól is, és minden minta, minden mutató bírálható. A szegénység közelebbi megértéséhez megkíséreltünk a szegényekre összepontosítani. 2001-ben lehetőségünk nyílt az ILO megbízásából egy olyan vizsgálatra, amely a szegények – a népesség legkisebb jövedelmű harminc százaléka – szociális védelmét, az intézményesített társadalmi biztonságából (jövedelmi transzferek, egészségügyi ellátás, stb.) való kirekesztés kockázatait volt hivatva vizsgálni, a háttérváltozókkal együtt. (ILO-POV kutatás, Ferge et al., 2002¹²). Így a vizsgálat valamennyire feltérképezte a szegénység és kirekesztés jelenségkörét.¹³

Az eredmények megerősítik azokat a korábbi ismereteket, hogy a mai magyar társadalomban a szegények valóban kevésbé szegények, mint mondjuk Bulgáriában, vagy hogy a tartós éhezés ritka. De felhívják a figyelmet arra is, hogy a modern fogyasztói társadalomban megváltozott a „hátrányok” jellege. Az elemi civilizációs feltételek (például a villany után a folyó víz is) széles körben, a szegényeknek is mintegy kilenc tizedénél, elérhetők. E mellett egy sor korábbi luxuscikk – a hűtőszekrény vagy a mosógép – általánossá vált. A tartós javakkal vagy ruházati cikkekkel való viszonylag jó ellátottság valószínűleg a használt cikkek „reciklálásából” adódik: a társadalom viszonylag jobbmódú fele elég sok, még újra felhasználható jószágot dob a szemébe, tesz ki az utcára, értékkel le ahhoz, hogy (majdnem) mindenkinek legyen meleg kabátja, vagy valamilyen hűtőgépe, televíziója. (Magyarországon a legszegényebbek és a hajléktalanok gyakran ténylegesen a szemétből élnek. A városok szemétyűjtő kukáit szinte naponta végigkutatják, nemcsak üres üvegért, hanem ennivalóért is, és a kidobott lomok gyűjtése és felhasználása-javítása-eladása szinte intézményszerű.)

Néhány relatíve megnyugtató mutató ellenére a szegény minta szinte egésze valóban szegény. A 10., 11. és 12. Tábla azt mutatja be, hogy milyen jellegzetes konkrét hiányok mutatkoznak a szegényeknél a legalapvetőbb szükségleteknél is, de főként azoknál, amelyek a felnőtteknél valamennyi autonómiát biztosítanának, vagy a minimálisan valamivel túl vannak. A jó élelmezési mutatókat, vagy a gyerekek külön ágyának-ágyneműjének adatait egyébként némi fenntartással érdemes kezelni. Sokszor nagyobbak a (családnál szemmel látható) hiányok, mint a bevallott adatokban, de a kérdezettek már szégyellik azt a fajta hiányt, amelyről tudják, hogy társadalmi elítélésbe ütközik. (Ez

---

¹² 2001 tavaszán kutató csoportunk két vizsgálatot végzett a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal (ILO) megbízásából. Az első a gazdasági társadalmi biztonságra vonatkozott, az ILO központi, társadalmi biztonság programjához kapcsolódik, rövid hivatkozása ILO-PSS. A magyar kutatást Ferge Zsuzsa, Simonyi Ágnes, Dögei Ilona végezték. A második vizsgálat a szociális védelemre, társadalombiztosításra, kirekesztésre, szegénységre irányult, s a Kelet-Középeurópai ILO iroda programjának része. Rövid hivatkozása ILO-POV. A magyar vizsgálatot Ferge Zsuzsa, Darvas Ágnes, Tausz Katalin készítették. Mindkét kutatás mintavételét és adatfelvételét, adatrögzítését a Szonda-Ipsos végezte, 1000-1000 háztartásnál. Az ILO-POV mintában a kérdezettek 18-60 év közöttiek voltak, és a háztartás egy főre jutó jövedelmének 20,000 Ft alatt kellett lennie. A minta előzetes szándékok és utólagos ellenőrzések szerint is a nem-nyugdíjas népesség legkisebb jövedelmű harmadát (30 százalékát) fedi le.

¹³ A mutatók kiválasztásánál sokat merítettünk az angol PSE – Poverty and Social Exclusion Survey of Britain – kutatásból, Gordon és Townsend 2000, de a magyar helyzet sajátosságait is figyelembe vettük.

annyiban jó hír, hogy a törekvés a hiány csökkentésére kialakulóban van, s annyiban rossz, hogy ilyenkor a hiányhoz szegény is társul.) Az éhezés a jelek szerint ritka, de a hiányos táplálkozás általános. A gyerekek ötödénél hiányzik a friss gyümölcs, a felnőttek valamennyire is rendszeres húsfogyasztás a többségnél, főleg a rosszabb helyzetűek többségénél, megoldhatatlan. A külföldi utak vagy a belföldi nyaralás gyerekeknél és felnőtteknél egyaránt ritka események.

10. Tábla Azon háztartások százalékos aránya, amelyekben a felnőttek hozzájutnak a felsorolt tételekhez, a szegény (ILO-POV) mintában

	a teljes szegény mintában	az alsó jövedelmi harmadban	a felső jövedelmi harmadban	Falvakban	Ha van Roma a családban
Meleg étel legalább naponta egyszer	97	94	99	97	92
Hűtőszekrény	90	84	91	88	76
Mosógép	91	84	96	89	79
Télen fűtött lakás	82	76	88	83	69
Karácsonyi ajándék, ünnepi étel	75	60	85	74	56
Pénz közlekedésre	63	54	76	77	47
Hitelkártya	51	33	70	48	28
Hús legalább minden második nap	49	43	57	54	34
Lakásbiztosítás	41	23	59	42	13
Útlevel	29	22	40	28	9
Új, meleg télikabát	20	14	24	24	10
Legalább egyheti üdülés a felnőtteknek	6	4	9	6	2

Forrás: ILO-POV

11. Tábla Azon háztartások aránya, amelyekben a gyerekeknek biztosítani tudják az egyes alábbi tételeket, a szegény (ILO-POV) mintában

	a teljes szegény mintában	az alsó jövedelmi harmadban	a felső jövedelmi harmadban	Falvakban	Ha van Roma a családban
Meleg téli felsőruha	96	91	100	96	88
legalább 3 váltás fehérnemű	95	97	97	96	91
Napi három étkezés (óvodai, iskolai étkezéssel együtt)	94	98	97	95	95
Külön ágynemű	94	98	97	97	91
Ünneplő ruha	90	85	93	92	76
Saját könyvek	85	74	91	82	63
Naponta egyszer gyümölcs (óvodai, iskolai étkezéssel együtt)	81	72	88	84	71
Bicikli – új vagy használt,, örökölt	73	66	80	79	48
2 pár – nekik újonnan vásárolt – cipő	59	55	64	63	44
Évente egyszer egy hét üdülés, nyaralás (iskolai szünetben is)	22	18	26	23	10

Forrás: ILO-POV

A gyerekekért roppant sok erőfeszítést tesznek. Amennyire ez az adatokból sejthető, az alapszükségletek kielégítésénél a gyerekek a felnőttekkel szemben első helyre sorolódnak. Az iskolában igényelt alapkövetelményeknek is eleget tesz a családok túlnyomó többsége. Azokra a szükségletekre látszik kevés jutni, amelyek a gyerekek világát tágítanák (mint a nyaralás), vagy életesélyeiket javítanák (mint a nyelvtanulás, vagy a számítógép).

12. Tábla Azon háztartások aránya, amelyekben az iskolába járó gyerekeknek biztosítani tudják az egyes tételeket, a szegény (ILO-POV) mintában

	a teljes szegény mintában	az alsó jövedelmi harmadban	a felső jövedelmi harmadban	Falvakban	Ha van Roma a családban
Minden, az iskola által elvárt felszerelés	86	84	88	89	72
Az iskolai által szervezett programokon való részvétel (kirándulás, színház, erdei	75	62	85	74	55

tábor stb.)					
Zsebpénz	51	49	54	61	40
Valamilyen rendszeres sportolási lehetőség (tornaórán kívül)	37	31	42	45	23
Számítógép használati lehetőség	29	21	35	30	12
Valamilyen fizetett különóra (nyelv, zene, fejlesztő foglalkozás, sport stb.)	20	14	25	25	12

Forrás: ILO-POV

Többféle kísérletet tettünk a jelenség komplexitásának bemutatására, a halmozott hátrányok együttjárásának vizsgálatára. Itt csak azt a két eloszlást mutatjuk be, amelyek az „oknak” tekinthető, és a „következménynek” tekinthető hátrányok együttes előfordulását ábrázolják. Oknak tekintettük, ha volt a háztartásban munkanélküli, ha a háztartásfő iskolai végzettsége alacsony volt, ha a háztartásfő segédmunkás vagy mezőgazdasági munkás volt, és ha háromnál több eltartott 18 éven aluli gyerek volt.¹⁴ Ezek az események természetesen sokkal gyakoribbak a szegény mintánál, mint egy, a szegény mintával összehasonlítható országos mintánál. E négy tényező egyike sem fordul elő a teljes minta 47, a szegény minta 25 százalékánál. Egyenként tekintve pedig előfordulásuk a teljes minta 6-34, a szegény minta 21-47%-át érinti.

13. Tábla Az ok-jellegű hátrányok előfordulása a teljes (ILO-PSS) és a szegény népesség (ILO-POV) körében, %

	Teljes népesség (ILO-PSS)	Szegények (ILO-POV, alsó 30%)
Háztartásfő 8 általános vagy kevesebb	19	40
Háztartásfő segédmunkás, mg munkás	22	47
Van munkanélküli a háztartásban	34	42
3 vagy több eltartott gyerek (18 év alatt)	6	21

A hátrányok halmozódása a teljes mintában (természetesen) jóval kisebb arányú. Három vagy több ok-jellegű hátrány a teljes minta 10, a szegények 23 százalékánál fordul elő.

¹⁴ A falvak messze túlréprezentáltak a szegény mintában. Az összlakosság 33, a szegény minta 43 százaléka él falun. Ezért több kísérletben a település jellegét, a kis falut is hátrány-oknak tekintettük, de nem találtunk szignifikáns összefüggéseket. A mintában lévő faluk „csak” olyan szegények, mint a városok, de nem sokkal szegényebbek. A kis zárvány faluk helyzetének bemutatásához a minta nem elég nagy.

14. Tábla Az ok-jellegű hátrányok (iskola, foglalkozás, munkanélküliség, gyerekszám) halmozódása a teljes (ILO-PSS) mintában és alsó harmadában, és a szegény népesség (ILO-POV) teljes mintában, %

Ok-jellegű hátrányok száma	Teljes (ILO-PSS) minta	ILO-PSS alsó jövedelem harmada	Teljes szegény minta
0	47	22	25
1	29	35	29
2	14	20	21
3	8	18	20
4	2	5	5
Total	100,0	100	100
n	1001	274	1047

A sokféle – jövedelmi és egyéb – hátrány következményeit csak a szegény mintánál tudtuk vizsgálni. Itt sokféle indikátor önálló és együttes előfordulásáról végeztünk számításokat. Egyetlen táblázatot mutatunk be, amely a szegény mintán belüli jövedelem harmadok megoszlását tartalmazza a szerint, hogy hányféle rossz következményt szenvednek el, ideértve a hiányos táplálkozás, rossz lakás, gyógyszer gondok, rossz környezet hatásait, azt, hogy a gyermek nem jut számítógéphez, és olyan szubjektív érzéseket, hogy a család jövedelme nagyon nem elég a szükségletek kielégítésére (5-fokoztú skálán 1-es, legrosszabb válasz), illetve hogy a jövőt romlónak látják. Ezek a rossz következmények (egyenként) a szegény családok 25-56 százalékánál fordulnak elő.

15. Tábla Következmény-jellegű objektív és szubjektív jellegű változók előfordulása a szegények körében (ILO-POV), %.

	Százalék
Nem jut elég pénz élelmiszerre	49%
Nem jut elég pénz gyógyszerre, receptet nem tudják kiváltani	51%
Lakással 3 vagy több probléma	24%
Szegény-vagy cigánynegyed	25%
Iskolás gyerek nem jut számítógéphez	29%
Nem telik karácsony megünneplésére	25%
A jövedelem abszolút nem elég a szükségletek fedezésére	56%
A következő három évben a család helyzetének romlására számít	39%

A szegényeken belül is igen nagy a differenciáltság sokféle szempont szerint. Ezek közül kiemelkedő az, hogy mekkora a család jövedelme, és hogy van-e roma tagja a családnak. Noha a szegény minta jövedelmei viszonylag szűk határok között szóródnak, a különbségek hatása is óriási. Az egész szegény mintában csak a családok 10%-a nem érintett, de a legszegényebbek között szinte nincs ilyen család. 4 vagy több következmény összesen 31, a legszegényebbeknél 47 százalékot sújt.

16. Tábla Következmény-jellegű változók halmozódása a szegények körében (ILO-POV). A családok megoszlása a következmények száma szerint, az ekvivalens jövedelem-harmadokban %

	Alsó harmad	Középső harmad	Felső harmad	Összesen
Nincs következmény- hátrány	2	9	18	10
1-3 következmény	51	61	64	59
4 –8 következmény	47	30	18	31
Együtt	100	100	100	100

Következmények: nem jut elég pénz élelmiszerre, gyógyszerre, a karácsony megünneplésére; 3 vagy több probléma van a lakással; szegény-vagy cigánytelepen van a lakás; a jövedelmek nagyon nem elégségesek; a jövőre romlást várnak

Jövedelmi tizedeket, ötödeket, harmadokat elemezve (amelyeket itt részben hely hiányában, részben azért nem reprodukálunk, mert még sok részlet vizsgálata hátra van) úgy tűnik, hogy a hátrányok halmozódása a jövedelemmel nem folyamatosan erősödik. Mintha lennének törésvonalak, két ötöd vagy tized között szokatlanul nagy ugrások. Az okként tekinthető hátrányok a szegények alsó két ötödét, a következmények inkább a szegények (kisebb jövedelmű) három ötödét sújtják különös erővel. Ezek az arányok a (nem idős) össznépességre vetítve azt jelentik, hogy a szegénység kockázatot jelentő legfontosabb társadalmi okok legalább a népesség 12-15 százalékánál, a súlyos következmények legalább 20 százalékánál halmozódnak. A következmények nagyobb aránya nem azt jelenti, hogy a szegény élethelyzetnek nincs társadalmi oka. Csak arról van szó, hogy ennél a számításnál leszűkítettük az okok körét a legfontosabbakra: például csak az alacsony iskolai végzettséget (maximum 8 általános) tekintettük oknak, de az elavult szakképzettséget nem.

A romák helyzete okok és következmények szempontjából egyaránt aggodalomra ad okot. A szegény minta 20%-a volt roma (a háztartások 20 százalékában volt cigány származású személy mind saját bevallás, mind a kérdezők szerint.) Ez három-négyszer akkora, mint az össznépességen belüli arányuk. Helyzetük azonban a szegényeken belül is különlegesen rossz. Az okok együjtjárása esetében a nem-cigányok között 15%, a cigányok esetében 63%-nál fordul elő három vagy több okot jelentő hátrány. A következményeknél pedig a nem-cigányok között 22, a cigányok között 69 százalék azok aránya, akiknél négy vagy több rossz következmény mutatkozik.

Az adatok láthatóan nagyon képlékenyek. Némi fantáziával és erőfeszítéssel készíthetők olyan komplex mutatók, amelyek meglehetősen tág határok között mozognak mutatják a hátrányok halmozódását. A képlékenység azonban nem határtalan. Minthogy soha nincsenek „tökéletes” lefedések, csak valószínű (sztochasztikus) kapcsolatok, egymást átfedő halmazok, minél több mutatót fonunk össze, annál kisebb lesz azok aránya, akiknél minden hátrány együtt jár, azaz annál kisebb lesz a közös halmaz. Ezért nagyon

nehéz, talán nem is érdemes „pontos” mértékre törekedni. A nagyságrendek így is valószínűsíthetők. A jelek szerint a teljes népesség 5-8 százaléka élhet tartós és súlyos jövedelmi szegénységben, 15-20 százaléka a jövedelmi szegénység mellett más súlyos hátrányokkal. Ezen belül a cigányok helyzete különösen rossz.

Következtetések

A következtetések egyelőre esetlegesek – túl sok a bizonytalanság, a tovább vizsgálendő kérdés.

A magyar társadalom mintegy harmada szegény abban az értelemben, hogy a létminimum alatt élnek, hogy csak a legszigorúbb takarékoság mellett képesek a családok fennmaradni, s ha a legkisebb váratlan baj bekövetkezik, akkor könnyen összeomlik az életük. E harmadon belül sokféle fokozat, sokféle árnyalat van a mély szegénységtől, a tartós nyomortól az átmeneti szűkösségig. A lehetséges csoportok és sajátosságaik körülírására itt nincs mód, csak a kirekesztéssel kapcsolatban fogalmazok meg inkább feltevéseket, mint állításokat.

Valószínű, hogy a „kirekesztés” - az áthidalhatatlan társadalmi távolság, a társadalmi tagság megszűnése – létezik, de csak részben vagy rosszul mérhető, és talán – legalábbis Magyarországon – nem teljesen végzetes, befejezett folyamat.

Az előítélet – tudjuk – falakat emel. Mégsem tudjuk az empirikus vizsgálatban úgy mérni, mint a rossz táplálkozást, vagy a szavazáson való részvételt, hogy valakivel szemben mekkorák, és hogyan nyilvánulnak meg az előítéletek. Az sem biztos, hogy a komplex, sokdimenziós jelleg a kirekesztés elkerülhetetlen velejárója. Ha valaki a cigánysoron lakik, ez önmagában a társadalomból kirekesztettséget jelent, még akkor is, ha van mosógépe. A cigánytelepről vagy szegénysorról persze azért lehet munkába járni, lehet iskolába járni – csak éppen sokkal nehezebb a tárgyi és pszichológiai nehézségekkel megküzdeni. És itt kezdődhet a vita, hogy ha mindezen akadályokat sikerült legyőzni, és a több műszakos állást megtartani, vagy a gyereket középiskolába járattatni, akkor ez azt jelenti-e, hogy a cigánysor nem jelent kirekesztést?

A válaszom bizonytalan, és talán inkább reményeken, mint tényeken nyugszik. A kirekesztés, a végzetes és visszafordíthatatlan leszakadás a cigányok többségét (valószínűsíthetően 60-80 százalékát), a nem-cigányok 5-8 százalékát fenyegeti. Az adatok alapján (amelyek tehát nem tükrözik a valóság teljességét) az sejthető, hogy inkább fenyegetésről, mint kész tényekről van szó. Nem találtunk olyan – viszonylag jól körülírható – csoportot, amely az érinthetetlenek módján élne, azaz úgy, hogy a társadalom egészéhez kötő minden kapcsolata megszűnt volna.¹⁵ Legközelebb ehhez az állapothoz a cigány-és szegénysoron élők, illetve Szalai Júlia (2002) által leírt kis zárványtelepülések vannak, amelyekben se munka, se pénz, se iskola, se „élet”. Mégis

---

¹⁵ Szelényi Iván és Ladányi János egyik utolsó munkájukban azt vizsgálják, hogy a magyar társadalomban a cigányok a kasztosodás, egy „alsó osztály”, vagy egy „lét alatti osztály” (underclass) kialakulása felé haladnak. A kérdést ők sem dönti el egyértelműen. (Szelényi-Ladányi 2002b).

úgy tűnik, hogy – óriási erőfeszítésekkel és általában valamilyen külső segítséggel – de ezekből a gettókból is ki lehet törni.

Ebből az állításból kettős következtetés adódik. Egyrészt: ha nincs külső segítség, akkor e rossz helyzetű csoportok sorsa megpecsételődik, mert nem várható el, nem is emberre szabott feladat, hogy a keserves körülmények és az előítéletek ellenében tömegek saját erejükből emeljék fel magukat. Másrészt: mint erre fentebb utaltunk, nem minden segítség hatékony. A szegénység kezelésének legfőbb központilag szorgalmazott, sokszor helyi forrásokra és vezetésre bízott megoldásai – a széleskörű, de kis összegű transzferjövedelmek, illetve a közmunka – esetleg enyhítik a szegénységet, de inkább befagyasztják a nyomort, mint hogy kiutat kínálnának.

Nem tisztem itt a jövő lehetséges programjairól beszélni. Csupán néhány főbb következtetést említek meg. Az egyik fontos lépés az integratív közpolitikák színvonalának emelése lenne. Ezek sosem voltak erősek, s különösen a harmadik kormányzat alatt (1998 és 2002 között) gyengültek meg, amikor a közép-és felső rétegek közpénzekből való kiemelt támogatása tért hódított és szerzett joggá vált. Az átfogó, forrásokat és jogokat bővítő programok eleve hátránnyal indulnak. Az univerzális, azaz valóban integratív politikák – ahová többek között a közoktatás és az egészségügyi ellátás színvonalának nagyon jelentős javítása, és egy állampolgári jogon járó társadalmi alapjövedelem is tartoznának – többféle korlátba és ellenállásba ütköznek. Korlát a valóban létező forráshiány, amelynek súlyosságát azonban politikai erők és érdekek szabják meg. Bizonyos érdekcsoportok továbbra is erőteljes nyomást gyakorolnak a köz szerepének korlátozása és az individuális (piaci jellegű) megoldások bővítése érdekében, mint például a külön iskolák vagy külön egészségügyi ellátás igénye. A jelentős adócsökkentés követelése ezeket az érdekeket szolgálja. A jóléti újraelosztást torzító vagy csökkentő érdekek ellentétes mezben is jelentkezhetnek, ha a már államilag kedvezményezett jobb helyzetű rétegek szerzett jogaik, pontosabban államilag nyújtott privilégiumaik korábban megígért bővítéséért (például jelentős további adókedvezményért) szállnak síkra. E csoportok még akkor is szembefordulhatnak az újraelosztás átalakításával, ha korábbi kedvezményeik abszolúte nem, de relatíve csorbulnak.

Mindemellett jogos a félelem a túlságosan mindenható államtól. Elvben az jelent itt védelmet, hogy az integratív politikák végrehajtása és a források jelentős részének felhasználása a kisebb – területi, vagy valamilyen közös érdek alapján szerveződő – közösségek dolgává és felelőségévé válik. Ugyanakkor a már eddigi decentralizáló folyamatokból kitévő, hogy a kisközösségek is lehetnek érdekvezéreltek és kirekesztőek. A jövő kérdése az, hogy sikerül-e valamilyen centralizációs-decentralizációs egyensúlyt kialakítani.

Miközben világos célokat és elégséges forrásokat nyújtó közpolitika, és átlátható decentralizálás mellett érvelünk, tudjuk, hogy a társadalom élete ennél bonyolultabb. A közpolitikák megvalósulása azon múlik, hogy sikerül-e megszólítaniuk a társadalom tagjait, meg hogy az adott esetben mennyire tudatosul a veszély érzete és a részvét kényszere. A valóságban rengeteg a helyi baj és sokakban él az igény, hogy segítsenek. Az adott egyénre, helyzetre, vagy kis csoportra szabott spontán szerveződések sokat mozdíthatnak előre. Az lehet egyedi és véletlen, hogy egy civil mozgalom talál-e gyerekeket, akik elfogadják a felkínált továbbtanulási lehetőséget, hogy egy önszervező csoport talál-e, vagy hogy egy központi „projektnek” vagy európai uniós

pályázatnak sikerül-e az érintetteket mozgósítania egy telep rendbe hozására, hogy sikerül-e néhány munkahely tartósítása, hogy egyáltalán megtalálja-e a segíteni akaró azt, akinek tud segíteni. Sok erőfeszítés volt és lesz hiábavaló. De ha elég sok az erőfeszítés, akkor a találkozások valószínűsége nő. Ha pedig ez igaz, akkor – lehetséges sikerek és kudarcok tudatában – több erőfeszítés kell. Ha a társadalom egésze belenyugszik a változtathatatlan végzetbe, akkor a kirekesztés előrehaladott folyamata sok helyütt bevégeződik. Ha nem, azt hiszem vannak még visszautak.

Hivatkozások:

- Tony Atkinson, T., Cantillon, B., Marlier, E. and Nolan, B. (2001) Indicators for Social Inclusion in the European Union. Bruxelles: European Commission.
- Barry, Brian (1998) Social Exclusion, Social Isolation and the Distribution of Income. CASEpaper, CASE/12, LSE
- Castel, Robert (1993) 'A nélkülözéstől a kivetettségig - a "kiilleszkedés" pokoljárása'. *Esély*, 3.sz. 3-23.o.
- Ferge Zsuzsa (2002) European Integration and the Reform of Social Security in the Accession Countries, *European Journal Of Social Quality* Volume 3 Issue 1/2, pp.9-25
- Ferge Zs. et al. *Societies in transition* (1995) *International report on the Social Consequences of the Transition*. A survey carried out as part of the SOCO project initiated and coordinated by the Institute for Human Studies, Vienna. Cross-national report on five countries, prepared by Zsuzsa Ferge, Endre Sik, Péter Róbert, Fruzsina Albert. Vienna: Institute for Human Studies.
- Ferge Zs., Darvas Á., Tausz K., (2002) Social Protection, Social Exclusion and Poverty in Hungary. Report on the survey about Social Exclusion and Poverty in Hungary. International labour Office, Central and Eastern European Team, Budapest
- Ladányi, János – Iván Szelényi (2002a) The Social Condition of Roma in Cross-national Comparison during post-Communism. In: *The Making of an Underclass - Historical and Comparative Perspectives*. Manuscript.
- Ladányi, János and Iván Szelényi (2002b) The Nature and Social Determinants of Roma Poverty - a Cross-National Comparison. Paper prepared for the special issue of the *Hungarian Sociological review*, Fall 2002.
- Myles, John and Quadagno, Jill (2002) Political Theories of the Welfare State. *Social Service Review* (March 2002).pp. 35-57
- OECD (1998) *The Battle against Exclusion, Vol 2. Social Assistance in Belgium, the Czech Republic, the Netherlands and Norway*. Paris: OECD
- Sik E -Tóth I. Gy, szerk. (1997) *Az ajtók záródnak* (!) MHP 5. hullámának eredményeiről. 1997. január (BKE Szociológia Tanszék - TÁRKI)
- Szalai, Júlia (1998) A szociálpolitika nyelve – amit kifejez és amit eltakar. In: *Uram! A jogaimért jöttem! Esszék, tanulmányok*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó. (Eredeti megjelenés éve 1983.)
- Szalai, Júlia (2002) A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, megjelenés alatt.
- Townsend, P., 1979, *Poverty in the United Kingdom*. Penguin.